

Mindre bidrag

Ewalds Felix culpa

In an alexandrine verse drama, *Adam og Ewa* (1769), a “felix culpa” rendering of the Fall, its plot culminating in a heavenly display of golden letters of John 3:16 as well as showcasing other very notable features in common with the so-called Simultaneous Theater of the Middle Ages, Danish Johannes Ewald (1743-81) presents a further unique, ultra-cosmic perspective. In a strikingly original interpretation of the Fall, Ewald lets his readers understand that Adam is a first appearance of the Saviour figure, in his freely chosen Fall accepting his own death out of love for Ewa, thereby apparently causing radical change in Heaven and he himself quoting Jesus’ last words on the cross in his reply to God’s calling him forth after the Fall: “Where art thou?” – “In thy hands” (Gen 3:9 with Luke 23:46). Man, a carrier of God’s All-Goodness.

Johannes Ewalds dramatiske stykke *Adam og Ewa* (1769) fortjener skærpet opmærksomhed. Ewald lader sin Adam ikke blot foranledige, men direkte foregribe Jesus. Adam som forbillede for Frelseren, en uørt tolkning af grundmyten, hvis udbredelse og skiftende forståelse endnu frem til i dag optager forskningen.

Professor i almindelig litteraturvidenskab ved Københavns universitet Paul V. Rubow (1896-1972) skriver i sin samling *Tendenser* (1944) om selve Adam og Eva historien:

De tre første Kapitler i det gamle Testament, om Skabelsen og Haven i Østen og de første Mennesker, er vistnok den mest udbredte Lektüre i vor Verdensdel. Da deres Indhold ikke blot er de Kristnes og Jødernes Ejen-dom, men ogsaa Muhammedanernes, og i det mindste Historien om Adam og Eva er den af alle mest yndede blandt Malere, Tegnere og Billedhug-gere, tør man vel kalde denne Introduktion til første Mosebog for Verdens mest bekendte Værk (s. 214)

Historien har jo været velkendt og betydningsfuld i længere tid og i højere grad end nogen anden, formentlig allerede drøftet i århundreder før den blev nedskrevet, siger Elaine Pagels (Religionsvidenskab, Princeton), som i 1988 resumerer fortolkningshistoriens hovedtræk og dens langtrækkende virkninger i kristendom-mens grundlæggende dogmatik.

Johannes Ewalds dramatiske tolkning af historien er så vidt vides uden lige (jf. Kirkconnell 1952); og meningsanalytisk betragtet er *Adam og Ewa* radikalt

enestående. Aarhus Universitet udskrev i 1959 en prisopgave om stykket; man ønskede:

En kritisk bedømmelse af tidligere litteratur- og åndshistoriske behandlinger af Ewalds *Adam og Ewa* og en æstetisk analyse og karakteristik af værket set i lyset af dets forhold til relevante hovedværker i verdenslitteraturen.

Ved professorerne Gustav Albeck (1906-95), Sven Møller Kristensen (1909-91) og Paul Krüger (1897-1965) modtog jeg i 1961 universitetets guldmedalje for en besvarelse, der i 2011 blev udgivet i skannet form sammen med bedømmelsen. Udgivelsen er anmeldt af Jørgen Elbek og Mads Sohl Jessen, og mit ærinde her er at præcisere analysen fra 1960, at sætte den på begreb, som man siger.

Johannes Ewalds lærde far, Enevold Ewald (1696-1754), betydningsfuld i tidens pietistiske vækkelse og kirkeliv i Danmark, bringer i sin konkordans (1748), i artiklen om Adam, sammenhængen mellem ham og det Ny Testametes hovedskikkelse, Jesus Kristus, i erindring:

Christus kaldes ikke alene Adams Søn, Luc. 3,38. coll. v.23, men hand kaldes og den anden eller sidste Adam, som Paulus siger: Det første Menneske Adam [e]r bleven til en levende Siel, men den sidste Adam (Christus) er bleven til en levendegiørende Aand. 1Cor. 15,45 (s. 29)

Betragtet som årsagsforhold har forbindelsen fra Adam til Kristus givet anledning til begrebet »felix culpa«. Det findes defineret kort i *SOED* (2007):

[ORIGIN Latin, lit. 'happy fault', from the Exultet in the liturgy for Holy Saturday.]

THEOLOGY. The Fall of Man or the sin of Adam as resulting in the blessedness of the Redemption; *transf.* an apparent error or tragedy with happy consequences. (s. 944)

Tilsvarende i *Brockhaus* (1997), men ikke til at finde i nyere danske leksika. Begrebet er imidlertid inden for almen rækkevidde udførligt sat på plads i engelsk *Wikipedia*, hvor det forklares at tanken stammer fra Augustin (354-430) om Syndefaldet, men synges lyrisk »O felix culpa quae talem et tantum meruit habere redemptorem« i påskens »Exsultet«, som citeres og benyttes teologisk generaliserende af Thomas Aquinas (1225-74) for siden at blive brugt bl.a. af Leibniz (1646-1716) i hans teodicé og i ældre og nyere litteratur, mere eller mindre ordret og

seriøst, måske ikke overraskende også af James Joyce (1882-1941) i *Finnegan's Wake* (1939). Den forkyndende Johannes Væрге (f. 1946) henviser (2014, s. 55) til en individuationslignende forståelse af begrebet i forbindelse med tolkning af Karen Blixen (1885-1962).

Johannes Ewald (1743-81) strukturerer sit dramatiske stykke *Adam og Ewa* i analogi med tankegangen i det liturgiske »felix culpa«, nemlig sådan at Den Femte Handling – efter at æblet er spist – slutter med at Eloah, »den øverste iblant Englene« (145/11f), peger op mod himlen og siger til Adam: »See den, som bar din Straf! –« og Adam svarer: »Min Gud! – min Frelser! –« (263/14-18). Man ser dog i selve dette læsedramas handling kun kort dødens overmand – der slet ikke er nævnt i den foransatte liste over »Handlende Personer« (145/8) – i et glimt (245/16-19), og til slut ikke klart Frelseren, men kun en overordentlig prægtig kerub, som for os alle fremviser bibelteksten Joh. 3,16 med store gyldne bogstaver: »*Altsaa elskte Gud Verden, at han gav sin enbaarne Søn, paa det at alle de, som troe paa ham, ikke skulde fortabes, men have det evige Liv*« (263/6-13). Kronologisk tid er således ophævet i en sammentrækning af bibelhistorien fra Fald til Frelse ligesom i middelalderens mysteriespil, som Johannes Ewald kan have overværet opført med kubisk simultanscene.

Teksten er imidlertid ikke blot særlig bemærkelsesværdig ved at bruge afgørende scenisk-dramatiske aspekter af det middelalderlige teater i et nyt stort drama så sent op imod vore dage, men religionshistorisk er den litterært sensationel ved at tillade læseren at se ikke blot Kristus som den anden Adam i paulinsk forstand, men Adam som den første Kristus i evangelisk forstand. Dette er mere end »felix culpa«, men kan vel betragtes som en variant, hvis jeg her må supplere og præcisere mit arbejde fra 1960.

Johannes Ewald benægter ikke arvesynden eller djævelens og syndens virkelighed, men han skænker sin læser den mulighed at se Adam som den, der (uden selv at vide det) humant foregriber Frelseren, himmelsk fremkalder ham, og således i vore øjne ændrer Gud. Har nogen anden fortolker af historien vovet det? Ikke så vidt jeg véd.

Satan frister den usikre Ewa, nyt og forbløffende med sine ord om Himlens Gud:

Han bør takke dig, at han ey selv ophører! –
 Thi, sæt, det faldt dig ind, at handle mod hans Bud,
 Da holdt hans Godhed op – du kan forandre Gud! –
 (229/17-20)

Og da Ewa insisterer på at ville prøve æblet, selv om det kan trække Adam efter, så udbryder Adam heftig: »Velan! – og om jeg dør, da dør jeg best for dig«

(241/28f), og idet han spiser efter hende: »Døm om min Kiærlighed, af det jeg vo-ver nu!« (244/38f). Englen Gabriel, »Al-Godheds Sendebud« (145/17f), fortæller derefter desorienteret til den gode skytsengel Irmiel, der er sørgende over Adam på jorden, om oplevelsen i himlen i selve det øjeblik, hvor dødens overmand bry-der frem deroppe:

Et fremmed Under for de allerældste Himle –

(...)

En Helt! – du saae det vel –

IRMIEL

Som med Obaddon streed –

Den tapre Helt! – men hvem? –

GABRIEL

Just det, som ingen veed. –

Det syntes alle, som vi neppe turde vide

Naar og hvorfra han kom, og neppe see ham stride. –

Vi undrede – vi taug – men lønlig Suk og Bøn

Steeg op for Helten – Gud! – hvor var han ikke skøn? –

En Engels Glands mod ham var Skygge – Soelen maler

Ey Eden halv saa smuk, saa yndig naar den daler –

Enhver tilbad ham snart, uvidende hvorfor,

Og alle troede vi hans Striid at være vor. –

Det overgik vort Haab – han vandt – Obaddons Kræfter

Gav da den førstegang til alles Under efter –

Vor Vældige forsvandt, og Dødens grumme Aand

Saae fnysende sit Sværd udrevet af sin Haand

(252/24-253/37)

Satans fristelse af Ewa er således blevet til en ganske uforudsét, modsat rettet sandhed ved hende, Adam og en ukendt helt: »Vor Vældige«, »Helten – Gud!«, »Et fremmed Under for de allerældste Himle«. Jesus Kristus, først opdukket på Jorden og i Himlen efter Adams fald!

Ewald lader Frelseren i den scenisk-dramatiske fremtræden ligne andre gode ånder, blot i »det stærke og usædvanlige Lys (...) som med et oplyser Jorden (...) en stoer Aand« (245/15f), som råber »Holdt!« (245/19), tager sværdet fra død-senglen Obaddon og forsvinder, så Adam i den store SLUTNINGSSANG under det gyldne skriftsted rekapitulerer:

Men Himlen taug, og ingen var, som turde
 Gaae frem, at frelse mig for Almagts Vrede. –
 Og Almagt kunde selv ey frelse for sin Vrede. –
 Da saae jeg Naadens Straaler – Guds enbaarne,
 Den eneste, som kunde frelse,
 Var skjult i Naadens Straaler. – (264/33-38)

Således slører Adam selv sit primat, men for os var det endnu til at se og høre i det afgørende øjeblik, hvor han, i stedet for at flygte til Satans side, siger det, som han først selv udfører: »*tager Ewa ved Haanden og gaaer frem*«, svarende på Eloahs »Hvor est du Adam?« med de (her dramatisk sande) velkendte frelserord på korset (Luk. 23,46): »O Gud! – i dine Hænder« (260/39-261/5).

Det er mærkeligt, at ingen af mine forgængere, store og små i det par hundrede år efter udgivelsen i 1769, med en del genudgivelser, berømmende og kritisk omtale, har sét og reklameret denne disposition af Adams Fald som foregribelse af den bibelhistoriske frelse, en *felix culpa*-variant uden lige, som havde menneskets kærlighed ultra-kosmisk skaberkraft. Har der i alle de år været tale om religiøst motiveret tilbageholdenhed? Dekorum? En anonym anmelder af stykket i udgivelsesåret er den, der er kommet nærmest (2, s. 604f), idet han fremhæver Adams ovennævnte »og om jeg dør, da dør jeg best for dig« (241/29), dog uden at drøfte dette ord »for«, der jo blot kan betyde »før«, og man kan heller ikke bebrejde de venlige bedømmere i sin tid, og anmelderne efter offentliggørelsen af min analyse, at de ikke nævner »*felix culpa*«, for det begreb er først her og nu blevet fuldt ud tilordnet analysen.

Afhandlingen afstår, skal jeg sige, udtrykkeligt (2, s. 517f) fra at diskutere stykkets »*felix culpa*«, fordi vi ikke kan se, om Adams kærlighed er Guds plan eller menneskets overraskende heldige satsning. Dette er på sin vis heller ikke forkert, men det er uvigtigt, for hele stykkets antagonistiske konfrontation af valgmuligheder forudsætter valgenes betydningssvangre relevans uanset den kristne Guds almindeligt antagne alvidenhed og almagt. Ser vi imidlertid nu, som udførligt påvist i afhandlingen, at Adam faktisk foregriber (uden at kunne vide det), så kan vi kalde stykkets udogmatisk human religiøse *felix culpa* forståelse for kosmisk eller ultra-kosmisk, idet vi finder, hvad Satan forjætter Ewa, nemlig at mennesket forandrer Gud, som er i sin Himmel uden for kosmos. Det er jeg i dag nærmere ved at ville se som variant af *felix culpa*, end før, men kristen var jeg heller ikke dengang. *Adam og Ewa eller Den Ulykkelige Prøve, Et dramatisk Stykke i fem Handlinger med Mellem-Sange* (1769) er måske allerede på selve sit hermed citerede, oprindelige titelblad annonceret som et uafgjort valg enten/eller, og således som åbent kunstværk hver gang nyt. Stykket synes mere end ét sted helt ned i det

enkelte ord at udfordre læserens bevidste valg i sigende alternativer. Slående er ordet »for« (241/29) = »for din skyld«. Som allerede nævnt kan det betyde »før«. Det er med nødvendighed holdt fortolkeligt, fordi Adam ikke selv er skildret som sig bevidst i sin funktion som foregribende. Men der er mange andre tilfælde af påtrængende fortolkelighed, påfaldende dobbelt-forståelige steder i teksten. Det vældigste findes i stykkets eneste fodnote (224/41-228/40), som handler om Satan-slangen, hvor dens tænkelige udseende drøftes og fallisk sandsynlighed lader sig se og læse, som »dristigt« påvist i afhandlingen (2, 460-471, jf. pag. 167). Her skal et par andre, stærkt forskellige tilfælde anføres.

Den gode Aand Raphael er i den indledende fortegnelse over »Handlende Personer« betegnet »Retfærdigheds besynderlige Sendebud« (145/15f), det sære eller særlige sendebud for Guds retfærdighed. Hans første ankomst på scenen i Paradis sker med regiångivelse og replik som følger:

I medens Irmiel siger dette sidste, kommer Raphael, en af de syv, under stærke Tordenslag til den middelste Deel af Skue-Pladsen. Irmiel gaaer noget tilsides af Ærbødighed for denne mægtige Aand. Raphael synes nogle Øyeblik at staae henrykt i dybe Betragtninger. Efter nogen Taushed opløfter han sin høyre Haand for at velsigne Jorden og siger:

Den Herre Herre være,
Med Jorden! – Alting skee til Elschadaihs Ære! (150/21-27)

Jeg, som – i modsætning til Ewald – ikke er studeret bibel- eller hebraiskkyndig, må vel med det helt store flertal af Ewalds læsere spørge mig selv, hvad dét er for et navn ved siden af »Den Herre Herre«, Guds navn? Umiddelbart læst med min danske alexandriner-rytme kunne det lyde næsten københavnsk som »élskar dá-ig« (élsjar dá-ij), ikke noget dårligt kaldenavn i dette stykke om Guds og menneskers kærlighed. Men, men, men, navnet »Elschadai« (El Shaddai) findes faktisk i Genesis, 1. Mosebog 17,1-2; ikke i den autoriserede danske bibel, men i en udgave med mere hebraisk, f.eks. *The Jewish Study Bible* (1999), hvor det side 37 hedder: »When Abram was ninety-nine years old, the LORD appeared to Abram and said to him, 'I am El Shaddai. Walk in My ways and be blameless.'«, og i en note til navnet står: »Traditionally rendered 'God Almighty.'« Ganske rigtigt hedder det så i den danske oversættelse af 17,1-2: »Da Abram var nioghalvfems år, viste Herren sig for ham og sagde til ham: 'Jeg er Gud den Almægtige! Du skal vandre for mit ansigt og være udadledig.'«. Vi er måske (grundtvigsk før tiden?) særlig heldige som danskere, når vi kan læse hebraisk »Elschadai« på dansk som »élskar dá-ig«? Eller er dette her bare min fejl, en syg Holberg-vits à la Per Degn?

Måske! Navnet forekommer kun denne ene gang i *Adam og Ewa*. Hvad skal det her? Hvem kender det i forvejen?

Det gør (og gjorde) vel teologer, skønt heller ikke ældre danske bibeloversættelser har dette hebraiske ord på det sted og »Elschadaih« end ikke er et opslagsord i Enewald Ewalds konkordans i 1748. *Adam og Ewa* er kun i den omtalte fodnote en »lærd« tekst, og dér – som påvist – mest på skrømt. Jeg lader roligt den »fonetiske« tolkning af Elschadaih stå, som den nu står her: tænkelig. – Men hør nu polysemi i Ewas elskov og Raphaels vision, et længere citat med uforglemmelige højdepunkter, efter min mening stykkets herligste:

Men Gud, og du min Lyst! – Fra hine tætte Greene
Gik Saligheder ud – o søde andet Bliv!
Jeg saae en anden Jeg og fandt et dobbelt Liv. –
Ah Elskov! – Følelse, som quæler alle Tanker! –
Og du mit kiæle Suk, som i mit Hierte banker,
Og stedse voxende opløfter Siæl og Bryst,
Og sænker Sands og Vid i – ak! – i lutter Lyst! –
Tie! – Gud er al min Sang – Gud, alt det godes Skaber! –
Og du bundløse Svælg, hvori min Siæl sig taber! –
Da mørknes Soelene, naar Siælen sank i dig,
Og følte Skaberen og at den var ham lig! –

Ewa, som har talt denne sidste Linie ud med en større Heflighed, synes nogen Tid at forundre sig over den næsten usædvanlige Gienlyd, som omtalte Bierg og den omkring liggende Skov giver af det sidste Ord, og siger endelig:

Lig! – Svarte Cedrene – men Gud! – hvi slaarer mit Hierte
Nu meere stærk end før? Min Mand! –

Hun gaaer hastig af, og Raphael lader sig strax igien see. – Hans Mine er mørk og eftertænkende. – Det er ikke uden efter nogen Taushed at han udbryder i følgende Ord:

Min Aand begierte,
At kiende Viisdoms Vey – Høyt steeg jeg for at see,
Hvor heele Kiæden slap, som samler Tingene? –
Da saae jeg Ting ved Ting og i en fremmed Orden
Hang Overtrædelsen imellem Gud og Jorden;
Men Enden saae jeg ey – Thi Lyset sluktes ud

De sidste Soele sank og Verdner sank i Gud. –
Hvor var jeg? – Aanden bæver – Millioner Himle
Flyer under Thronen – Gud! – her maae din stærke svimle. –
Hold op min Aand, hold op at forske meere der,
Hvor alt det første Trin en bundløs Afgrund er! –
Men denne Salige! – Thi her tør Aanden giette –
Mon hun har seet sin Gud og ham som skabte dette? –
(161/18-162/12)

Ewas påfaldende vejledning gennem ekkoeffektens fremhævelse af enkeltordets lyd, der udtrykkeligt semantisk forskudt (lig! > Lig!) aktualiserer i hvert fald *vores* viden og den dermed givne latente dødsfrygt, kan minde om min danske læsning af en (fonetisk > semantisk) dansk latens i det hebraiske *Elschadah*. Jeg insisterer med omhu på betydningsfylden i Ewalds skabende sprog og glæder mig over det i teksten fremhævet enkle til sandsynliggørelse af det mere diskutale. Men nu bliver det vanskeligt! Raphael er ved sin første tilsynekomst – i den ovenfor citerede regibemærkning (150/23f) og derefter – tegnet i en attitude som en lidt sært drømmende-visionært-anelsesfuld seer (»Og Lyset sluktes der, hvor Skiæbnens Engel stoed« erindrer han stærkt, 151/10f). Hans »Aand begierte, / At kiende Viisdoms Vey«, sådan som ventelig enhver tids tolkning af historien om de første mennesker vil, »og i en fremmed Orden / Hang Overtrædelsen imellem Gud og Jorden«, det hele citeret umiddelbart her ovenfor. Menneskene har (endnu) ikke smagt den forbudte frugt. Men er da selve overgangen (i »the great chain of being«) mellem Gud og Jorden givet i »Overtrædelsen« og har ordet således to betydninger, dels »forbindelse« – dels »lovkrænkelse«, og er dette sted i handlingen Raphaels (for ham selv og os) kun dunkelt forståelige vision af *selveste felix culpa*, begivenheden, således givet og ventende i hele skaberværket, »Hvor alt det første Trin en bundløs Afgrund er!«? Således tolket er Adams handling over for Ewa og Gud virkelig *felix culpa* kosmisk indlejret af skaberen i en fremmed orden på vejen til det ultra-kosmiske og givet læseren af Ewald til belæring og opbyggelse, som Adam siger til sig selv:

Lad større Skabninger med et ublandet Øye
Beskue Thronens Ild og stirre paa den Høye! –
Men Seraph øyner ey Al-Godheds Grændse der,
Hvor før et Intet var og nu en Adam er. –
(172/10-13)

De to sidste vers her bruger digteren i 1780 i ganske lidt ændret form som motto på første side af stykkets gengivelse i første bind af *Johannes Ewalds samtlige*

Skrifter: »Zeraphen øiner ei Algodheds Grændser der, / Hvor før et Intet var, og nu en Adam er«. (s. 35). Ændringerne bevidner eftertanke, og det er stærkt, at det netop er Adams ord, der citeres på det sted. En selvbekræftende gestus af sjældne dimensioner: Adams forståelse fremhævet som styring for en læsning, der vil se, at mennesket har Guds algodhed i sig selv, i sit væsen, sin »Siæl« (262/11).

Vi taler om »Religious Drama« i H.D.F. Kitto's forstand (2, 549ff). Ikke handlingen eller personerne er stykkets vigtigste aspekter, men de givne, af os fattede, religiøse betingelser, som stykket anskueliggør. Felix culpa omfatter Johannes Ewalds hovedværk. Fagfolk kan nu tage stilling til variantens radikale originalitet.

Det var denne transcenderende menneskemagt, Ewalds (Adams) felix culpa, Sven Møller Kristensen havde i tankerne den dag i september 1961, efter at kong Frederik havde givet mig hånden og han – min ene ugudelige bedømmer – og jeg nu stod dér i universitetets vandrehal med medaljen og han spurgte, om den belønnede tolkning mon kunne være rigtig, være sand tolkning af teksten? – Spørgsmålet blev strukturelt besvaret af gængs litteraturvidenskabelig praksis i diskussionen af »Høit fra Træets grønne Top« (1969) og derpå oplyst ved hjælp af dansk erkendelsesteori i *Verifikationsproblemet* (1971); imponeret – som jeg til dato er – af den eminente Paul V. Rubows uimodsigelige dictum (1944, s. 71): »Ewald er vores største digter«.

Litteratur

Adam og Ewa citeres efter nedenstående udgave af Ewalds samlede skrifter, bd.

1 (1914 og 1967), med angivelse af udgavens side-, og efter skråstreg / dens linjetælling. – Stykkets regiangivelser gengives i kursiv. Der henvises til prisafhandlingen om stykket (1960/2011) ved sidetal (uden foransat s.) med bindtallet 1, 2 eller 3 foransat; ved sidetal (med foransat pag.) når der citeres af bedømmelsen 1961, som er aftrykt med forlæggets egne sidetal i afhandlingens bd. 3.

Bibelen. Den hellige Skrifts kanoniske Bøger. Det Danske Bibelselskab. København 1992.

Brockhaus. Die Enzyklopädie in 24 Bänden. Mannheim 1997.

Christensen, Erik M.: *Ewalds Adam og Ewa (1769) og verdenslitteratur*. Prisopgave Aarhus Universitet 1959-60. Besvarelse 1960 scannet og trykt 2011 med Bedømmelse 1961 ved Professorerne Gustav Albeck, Sven Møller Kristensen, Paul Krüger 1-3. Odense 2011.

Id.: *En fortolkning af »Høit fra Træets grønne Top«*. Verifikationsproblemet ved litteraturvidenskabelig meningsanalyse belyst i praksis. København 1969.

- Id.: *Verifikationsproblemet ved litteraturvidenskabelig meningsanalyse*. Odense 1971. (disputats)
- Elbek, Jørgen (anm.): Værdig til nåden. Johannes Ewalds debut nærlæst og perspektiveret, i: *Standart*. Anmeldelser af ny litteratur, 25. årg., nr. 4, s. 72, Århus december 2011.
- Ewald, Enewald: *Den Bibelske Concordantzes Første Deel*. København 1748.
- Ewald, Johannes: *Adam og Ewa / eller / Den Ulykkelige Prøve, / Et dramatisk Stykke / i fem Handlinger med Mellem-Sange, / af / Johannes Ewald, / S.S.T.C. / (...)/ København 1769*.
- Id.: *Johannes Ewalds samtlige Skrifter* 1-4. København 1780-91.
- Id.: *Johannes Ewalds samlede Skrifter efter Tryk og Haandskrifter*. Udgivne af Det danske Sprog- og Litteraturselskab 1-6. København 1914-24. – 2. udgave, med et tillæg i bd. 6. København 1967.
- Jessen, Mads Sohl (anm.): Erik M. Christensen: *Ewalds Adam og Ewa (1769) og Verdenslitteratur*, i: *Danske Studier* 2013, s. 214-217. København.
- Jewish Study Bible, The*. Jewish Publication Society Tanakh Translation. Oxford 1999.
- Kirkconnell, Watson: *The Celestial Cycle*. The Theme of Paradise Lost in World Literature with Translations of the Major Analogues. Toronto 1952.
- SOED = New Shorter Oxford English Dictionary on Historical Principles* 1-2 1993. Sixth Edition. Oxford 2007.
- Pagels, Elaine: *Adam, Eve, and the Serpent*. London 1988.
- Rubow, Paul V.: »Johannes Ewald« og »Kundskabens Træ«, i id.: *Tendenser*. Nye litterære Betragtninger, s. 61-71 og 214-20. København 1944.
- Værge, Johannes: *Guds skrøbelige arvinger*. En bog om menneskets fald og fuldendelse. København 2014.
- Wikipedia*, the free encyclopedia (www.wikipedia.org – English), art. »felix culpa« læst marts 2014.

Efterskrift

Nærværende artikel står i taknemlighedsgæld til anmelderne Jørgen Elbek i Århus og Mads Sohl Jessen i København, som hver på sin måde og i korteste form er søgt imødekommet her, men især til læseren Jakob Anderhandt i Sydney, og hans nære kollega i Berlin, Beijing og Sydney, forfatteren Ulf Beckerhoff, MA, min skarpsindige ven. Dybere forståelse er en sand glæde.

Erik M. Christensen